

Nada Križanić

PUČKO ŠKOLSTVO U SISKU DO 1945. GODINE

UDK 37(091)(497.5)"1653/1945"

Stručni članak

Ovaj rad predstavlja pokušaj davanja kronološkog pregleda podataka o počecima javne poduke u Civilnom Sisku (sredina XVII. st.), o prvim učiteljima i školi u XVIII. i prvoj polovini XIX. st., te o osnivanju prve potpune četverorazredne (1869) i drugih škola u gradu.

Nešto veći prostor posvećen je posljednjoj četvrtini XIX st. kada se u povijesti hrvatskog školstva događaju velike promjene donošenjem prvog školskog zakona 1874. godine. U samom Sisku dolazi do ujedinjenja vojnog i civilnog dijela grada, a u vezi s tim i do preuređenja školstva. Pučke škole se ujedinjuju, osniva se građanska škola (1875), prva takva u civilnoj Hrvatskoj, u kojoj poseban značaj ima desetogodišnje upraviteljvanje Antuna Cuvaja, zatim šegrtska škola (1886) te glazbena i s njom spojena ženska stručna škola (1895). Autorica je za izradu ovoga rada koristila građu Povijesnog arhiva u Sisku i dijelom Hrvatskog državnog arhiva za najranije razdoblje.

1. UVOD

Područje današnjega grada Siska bilo je u prošlosti podijeljeno na Civilni ili kasnije prozvan Stari Sisak (na lijevoj obali Kupe) i Vojni ili Novi Sisak (na desnoj obali Kupe).

Škole su postojale na jednoj i na drugoj strani Kupe, samo su radile prema različitim zakonima, s obzirom na civilnu i vojnu političku vlast. Nakon razvojačenja Vojnog Siska (1871) i spajanja s Civilnim Siskom u jednu samostalnu gradsku

općinu (30.XII.1873) te uređenja gradskog zastupstva i poglavarstva za grad Sisak (31.III.1874),¹ došlo je i do ujedinjenja škola.

U ovom radu bit će riječi prvo o školama u Civilnom Sisku, a zatim o školama grada Siska nakon ujedinjenja, dakle od godine 1874.

2. POČECI ŠKOLSTVA U CIVILNOM SISKU do 1874. godine

2.1. JAVNA PODUKA

Na prve podatke o školama u Civilnom Sisku nailazi se u XVII. stoljeću u kanonskim vizitacijama. Najstarija sačuvana kanonska vizitacija za Sisak za koju znamo, a u kojoj se govori o školi, je iz 1653. godine. Iz nje se vidi da je učiteljsku službu obavljao župnik i da školske zaklade nema².

Učiteljsku službu u Civilnom Sisku obavljao je od 1696. do 1702. godine Nikola **KERMELIĆ**, filozof³, a Ivan **ZEBIĆ**, gramatičar (gimnazijalac), od 1705. do 1727. godine⁴.

Kanonske vizitacije iz razdoblja 1729–1752. godine ne spominju učitelja nego samo župnika koji je vjerojatno davao poduku djeci. Godine 1734. prvi put se spominje **kuća za učitelja** koja se nalazi u blizini crkve, a u dobrom je stanju⁵. U to vrijeme župljani izdržavaju učitelja. Daju mu posao u vrijednosti 26 forinti⁶. Godine 1740. učitelj je Matija **PETRANOVIĆ** iz Moslavine. Ima polovinu zvonareve plaće i dužan je župniku ministrirati⁷.

Ti podaci zapravo govore o počecima javne poduke djece, a ne o školi u današnjem smislu. Poduku su davali svećenici ali i laici (filozof, gramatičar).

Tek za vrijeme Marije Terezije, koja je radila na reformi školstva, prvo u Austriji a onda i u drugim zemljama, javila se briga države za školstvo i prosvjetu. Škola se od tada počela oslobađati isključivog starateljstva crkve i svećenstva.

Poznati reformator školstva u Njemačkoj i Austriji, **FELBIGER**, izradio je 1774. godine nacrt školske organizacije za njemačke normalne, glavne i trivijalne škole pod nazivom "Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal- Haupt- und Trivialschulen." koji je tri godine kasnije u nešto izmijenjenoj formi protegnut

¹ Milan Smrekar, Priručnik za političku upravnu službu u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1899, knj. I. str. 465.

² Spomenica župe sv. Križa u Sisku (dalje ŽS).

³ Hrvatski državni arhiv, Kanonske vizitacije iz 1696. i 1702. (dalje HAD, KV).

⁴ Kao bilj. 3, KV iz 1705–1727.

⁵ Kao bilj. 3, KV iz 1734.

⁶ ŽS.

⁷ ŽS.

na Ugarsku i pridružene zemlje, kao "Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas" (Nauk o odgoju.)⁸. Kako to nije bio zakon nego carska naredba, nikad nije bila potpuno provedena u djelo, ali je značajna po tome što je sadržavala princip da je pravo države da nadzire sve školstvo i da se u svim školama jednako poučava. Osim toga, odgoj muške i ženske djece prema naredbi predstavlja "...najpouzdaniju bazu općem narodnom blagostanju a od valjana odgajanja i upravljanja zavisi cjelokupan kasniji život svih ljudi...".

"Ratio educationis" je predviđao tri vrste škola: **trivijalne** u manjim mjestima s jednim učiteljem, **glavne** u trgovištima s dva do tri učitelja, a **normalne** u sjedištima pukovnija sa četiri učitelja.

Sve su te škole trebale dati osnovno obrazovanje (čitanje, pisanje, računanje i vjeronauk). Nadzor su imale školske komisije koje su sastavljane od domaćih ljudi, predstavnika Crkve i ravnatelja normalne škole. Komisije su brinule o izgradnji i djelovanju škola⁹.

Još prije uređenja škola na osnovi "Ratio educationis", Marija Terezija je provela opći popis škola 1770. godine iz kojeg se vidi da je već 1769. u Sisku postojala škola¹⁰.

U fondu Hrvatskoga kraljevskoga vijeća u godini 1772. u izvještaju o školama stoji da je u trgovištu Sisak učitelj **BALAŠKOVIĆ**, da đaka ima 89, da mu je plaća veća, jer od svake kuće dobiva 4 groša i u naturi. Budući da stan nije gotov, nastava se odvija u župnom dvoru¹¹.

Jedan kasniji izvještaj iz 1774. godine daje više podataka, pa se tako doznaje da učitelj Balašković ima 29 godina, da govori hrvatski i latinski i da je postavljen u Sisku 3.V.1770. godine. Sagrađen mu je novi stan tako što je Vlastelinstvo Sisak dalo materijal, a općina rad. Kao orguljaš prima 38 forinti "i ništa više". Mišljenje Hrvatskoga kraljevskoga vijeća je da se od toga ne može izdržavati ako mu župljani ne budu davali žito¹².

Stari sisački učitelji smatrali su godinu 1781. kao godinu službenog početka škole u Sisku¹³. Tako je dugogodišnji učitelj u Sisku Ferdo **HEFELE**¹⁴, u *Novom*

⁸ Antun Cuvaj, Građa za povijest školstva, Zagreb 1907, knj. I, str. 324 (dalje AC, Građa...).

⁹ Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj, redakcija dr. D. Frankovića, PKZ Zagreb 1958, str. 58, 59.

¹⁰ HDA, fond Hrvatsko kraljevsko vijeće (dalje HKV), 1770, spis br. 7 ex B.

¹¹ Isto kao bilj. 10, 1772, spis br. 96 ex D.

¹² Isto kao bilj. 10, 1774, spis br. 126 ex D.

¹³ Povijesni arhiv u Sisku (dalje PAS), Spomenica niže pučke dječjačke škole u Sisku i spis br. 367/1898 Više pučke škole u Sisku (dalje VPŠS).

¹⁴ Ferdo Hefeje je u Sisku službovao 40 godina (18. X. 1869. do 10. VII. 1909). Osim uspješnog pedagoškog rada bavio se i društvenim, književnim i publicističkim radom. U vrijeme ferija mnogo je putovao po hrvatskim i balkanskim krajevima i bilježio pučke nazive i običaje. Svoje je radove slao u

sisackom glasu, br. 8 iz 1909. godine, objavio jedan ugovor o dohocima učitelja te, navodno, prve škole. Za ugovor autor kaže da je preveden s latinskog jezika na hrvatski prije 28 godina (znači 1881), a da je načinjen u župnom dvoru 12.VIII.1781. između predstavnika svećenstva, odnosno školskog nadzornika i župne općine sisačke koju je zastupao plemićki sudac kao svjedok, i izaslanici pojedinih sela čija su djeca školu polazila. Župna se općina prema tom ugovoru obvezuje da će plaća učitelja biti najmanje 150 forinti i da će to najviše biti u gotovom svake godine "točno i doista plaćeno". Dalje su navedena sela koja pod sisačku župu spadaju: Sisak, Drenčina, Odra, Novo Selo, Žabno, Tišina Kaptolska, Bok, Strelečko, Gornje i Donje Galdovo, Pračno, Komarevo, Blinja u vlasništvu Zagrebačkoga Kaptola i Tišina Erdedska, Palanjek, Hrastovica i Topolovac grofa Karla Erdödyja. Hefejele u istom članku spominje "školničiju", kako su zvali prostoriju uz župni dvor gdje su djeca išla na poduku.

O tome što su djeca točno učila ne znamo mnogo. Prema Cuvajevoj "Građi za povijest školstva", u vrijeme prosvijećenog apsolutizma u školama se, uz vjeronauk, učilo čitati, pisati i računati. Pohadanje nastave je bilo slabo, a napredak nepovoljan zbog siromaštva većine roditelja, pomanjkanja knjiga, školskog namještaja, nemarnosti političkih vlasti da pomognu školu i nedostatka učitelja. Učiteljsku su službu tada obavljali i bilježnici i orguljaši¹⁵.

Pišući o učiteljskim plaćama krajem XVIII. stoljeća, Cuvaj spominje početak propadanja sisačke škole 1788. godine, uz ostalo i zbog toga, što učitelj osim glavnog posla obavlja još orguljaške, bilježničke i druge poslove¹⁶.

U vrijeme vladanja Josipa II. (1780–1790) u Sisku je učitelj Matija **ZSTOJANOVICH**¹⁷.

Početak XIX. stoljeća nailazi se na ime Georgiusa **ZORECZA** "ludimagister" (školnik, učitelj) kome je zadatak da u crkvi svira orgulje, pjeva po svecima i nedjeljama i da bude učitelj u narodnoj školi¹⁸. Zorec je u Sisku službovao od 1804. do 1842. kad ga je naslijedio njegov sin, koji je tu bio samo godinu dana, a zatim je 1843. došao Josip **DUBRAVA** koji je ostao do 1860. godine kada je premješten u Kratečko¹⁹. Zoreca spominje i A. Cuvaj u svojoj "Građi..." kad govori o teškom

mnoge časopise i novine, a napisao je i nekoliko knjiga. Sakupio je mnoge podatke iz povijesti Siska i tiskao ih u *Sisačkom glasu* kao podlistak "Prilozi za povijest grada Siska" 1907. godine i u *Novom sisačkom glasu* 1908. i 1909. godine.

¹⁵ AC, Građa..., Zagreb 1910, knj. II, str. 40.

¹⁶ Kao bilj. 15, str. 54.

¹⁷ AC, Građa..., Zagreb 1907, knj. I, str. 497.

¹⁸ HDA, KV iz 1804. godine.

¹⁹ Ferdo Hefejele, Prilozi za povijest grada Siska, *Novi sisački glas*, br. 11, 1909.

materijalnom položaju učitelja u prvoj polovini XIX. stoljeća. Kaže da se Zorec tuži da ne dobiva ono što mu po ugovoru pripada, a da je prestar (jer služi već 38 godina) da bi si mogao pomoći, pa traži intervenciju vrhovnog školskog ravnateljstva²⁰.

To je inače vrijeme ilirskog preporoda u Hrvatskoj kad Hrvatski sabor raspravlja o potrebi unapređenja školstva. O općem pomanjkanju svijesti o značenju škole u društvu govori i podatak da Gajeve novine čak niti ne bilježe ove rasprave²¹.

Josipa Dubravu poznao je Hefeles i zabilježio njegovo sjećanje o službovanju u Sisku. Za ranije razdoblje Dubrava mu je rekao da nije imao nikakvih podataka o školi, a da je nastavu sam održavao u jednoj drvenoj zgradi u Dugoj ulici²² blizu današnje školske zgrade u Starom Sisku²³.

Iz tog vremena nema sačuvanih evidencija o upisanim učenicima, pa su podaci iz povijesnih crtica godišnjih izvješća kasnijeg razdoblja i jedini podaci o broju učenika. Godine 1858. izgrađena je prva zidana jednokatna zgrada škole, koja je sljedeće godine primila "... do 108 dječaka... i valjda polovinu manje djevojaka..."²⁴. Zemljište je dao Zagrebački kaptol, a trgovišna općina Sisak materijal i obvezu da će izdržavati učitelje i drugo. Sela čija su djeca išla u školu sisačku dala su težake pri gradnji, kao i obvezu da će doprinosti godišnje određeni iznos novca²⁵.

2.2. TRIVIJALNA ŠKOLA

Do 1860. godine na školi u Civilnom Sisku je bio samo jedan učitelj i nastavu su zajedno pohađali dječaci i djevojčice. Te su godine, prema pisanju Hefelesa, došla još dva učitelja, pa je zato sklopljen novi ugovor²⁶. Iz njega se, između ostaloga, vidi da je škola trivijalna, da se školska općina sastoji iz: Trgovišta Sisak i sela Odra, Žabno, Pračno Staro, Bok, Strelečko, Tišina Kaptolska i Galdovo Erdedsko, da učitelja predlaže Zagrebački kaptol sa školskom općinom Sisak, te da je ukupan broj djece koja su dužna školu polaziti 180, i to iz Siska 60 (37 muških i 23 ženske), a iz ostalih mjesta 120. Dalje se u ugovoru navodi da se "... nauk podijeljuje u tri sobe i to u dvije za dječake a u jednoj za djevojčice, prije podne tri sata, a poslije podne

²⁰ AC, Građa..., Zagreb 1910, knj. III, str. 117.

²¹ Kao bilj. 20.

²² Dugu ulicu Siščani još zovu Treća ulica dok joj je današnji naziv Ul. Ante Starčevića.

²³ Budući da je to sjećanje učitelja Dubrave Hefeles iznio 1909, podatak o zgradi odnosi se na prvu školsku zgradu sazidanu 1858. godine, u bivšoj Dugoj ulici.

²⁴ Godišnje izvješće Građanske i s njom spojene opće pučke dječake učione u Sisku 1879/80, str. 1 (dalje Godišnje izvješće...).

²⁵ Kao bilj. 24.

²⁶ Kao bilj. 19.

dva sata, a to od dva učitelja i jedne učiteljice". Za dva učitelja postoje i stanovi, nešto zemlje za vrt, kao i jedna livada.

Što se tada u školi učilo može se zaključiti posredno iz Cuvajeve "Građe...". Naime, u to vrijeme je na snazi "Systema scholarum elementarium" (Sustav početnih učionica) iz 1845. godine po kojem se predaje nauk vjere, čitanje, pisanje, računanje i pjevanje²⁷.

Nakon učitelja Dubrave, 1860. godine na sisačku je školu došao Ivan **PETRAČ** koji će tu službovati 28 godina. Uz njega na školu su još došli Baltazar **KOVAČ** i Vilim **BLAŽEKOVIĆ**, a kad su ovi premješteni, došli su Franjo **NOVAKOVIĆ** i učiteljica Vjekoslava **MAHNIK**²⁸.

2.3. GLAVNA UČIONA

Od 1860. do 1869. godine sisačka je škola bila nepotpuna, a broj djece se nije povećavao, jer su Siščani svoju djecu slali u druga mjesta gdje je postojala četverorazredna škola i odakle su mogli dalje nastaviti školovanje²⁹.

Godine 1869. je odlukom Zemaljske vlade dotadašnja trirazredna pučka učionica pretvorena u **samostalnu glavnu učionicu**³⁰. O svečanom činu otvaranja **glavne dječake** i **glavne djevojačke učione** koji je obavljen 9.IX.1869. godine, zatim o učiteljima koji su položili zakletvu, i o rasporedu prostora na te, sada dvije škole, doznaje se iz jednog spisa iz kasnijeg vremena³¹.

Prema tom spisu:

- u **dječakoju učionu** predavat će: Ferdo **HEFELE**, Ivan **KIŠ**, Ivan **PETRAČ** i Mate **PRUSAC**. Na raspolaganju su im 4 učionice;
- u **djevojačkoju učionu** predavat će: Hedviga **ROZA**, Marija **ŠTROMAJER** i Silvina **SOJKA**. Nastava će se odvijati u tri prostorije, jer će treći i četvrti razred biti spojeni zbog manjeg broja učenica;
- vjeroučitelji su Pavao **KEMPLER** i Cvjetko **RUBETIĆ**;
- uprava obiju škola povjerena je Ivanu **Petraču**, koji je time postao prvi svjetovni ravnajući učitelj u Sisku.

²⁷ AC, Građa..., Zagreb 1910, knj. III. str. 136.

²⁸ Kao bilj. 19.

²⁹ Kao bilj. 19.

³⁰ Pervo godišnje izvješće Glavne dječake i Glavne djevojačke učione u Sisku, koncem 1870. godine.

³¹ PAS, VPŠS, spis br. 367/1898, kut. 8.

To je zanimljiv podatak zbog toga što je Sisak i prije donošenja školskog zakona iz 1874. godine dobio svjetovnjaka za upravitelja, što inače u to vrijeme nije bio slučaj, jer je uprava škola bila povjeravana svećenicima. Školski nadzornik, međutim, bio je podarhidakon **MALANČEC** koji je sjedište imao u Selima.

Naukovna osnova (program) po kojem se tada u školama radilo propisana je Odredbom Cesarskoga kraljevskog namjesništva od 2.XI.1855. godine³². Prema njoj učio se vjeronauk, čitanje, pisanje, računanje, a gdje okolnosti dopuštaju i pjevanje i risanje.

Troškovi škole podmirivali su se tako, da je Trgovište davalo 3/4 za održavanje zgrade, a 2/3 za učitelje, dok su ostala mjesta školske općine podmirivala 1/4 za zgradu i 1/3 za školsko osoblje³³.

Prvo školsko izvješće sisačkih učiona tiskano je školske godine 1869/70. Ono počinje ovako: "Godina 1869/70 sjat će doista među anali slobodnoga i poveljnoga trgovišta Siska kao zvijezda danica, navješćujući duševno preporođenje ovoga – od starine poviesno – poznatoga mjesta"³⁴.

Sisak je u to vrijeme već formirao gradsko naselje u kojem je veliki broj trgovaca, obrtnika, posjednika i ljudi drugih zanimanja, čija će djeca u svom gradu moći stjecati potpuno osnovno obrazovanje. Kako se povećavao broj stanovnika, rastao je i broj djece za školu. Godine 1869/70. u dječjačkoj je učioni bilo na kraju školske godine 119 učenika, a u djevojačkoj 75 učenica, da bi se sljedećih 10 godina broj povećao na 242 učenika i 217 učenica³⁵. Doći će do otvaranja paralelnih razreda, dogradnje stare zgrade 1876. i 1887. i izgradnje nove 1898. godine³⁶.

U školi je bila organizirana nedjeljna opetovna nastava koju su trebala polaziti djeca koja nakon četvrtog razreda nisu nastavljala školovanje. Ponavljalo se gradivo vjeronauka, narodnog jezika, računa i prirodopisa³⁷. Međutim, polazak djece je bio neredovit. Iz te tzv. nedjeljne učione razvit će se **opetovnica**, a osamdesetih godina XIX. stoljeća, **šegrtska škola**.

2.4. PRIVATNE ŠKOLE

U spisima sisačkih škola sedamdesetih godina XIX. stoljeća nailazi se na tragove privatnih škola – "**pokutnica**". Tako u zapisniku sa sjednice učiteljskog

³² AC, Građa..., Zagreb 1910, knj. IV, str. 91.

³³ Kao bilj. 19.

³⁴ Kao bilj. 30.

³⁵ Godišnja izvješća od 1869/70. do 1879/80.

³⁶ I. Marojević, Sisak, grad i graditeljstvo, Sisak 1970, str. 92.

³⁷ AC, Građa..., Zagreb 1910, knj. IV, str. 168.

zboru od 9.V.1870. u točki 5 stoji da u Sisku postoji privatni zavod "pokutnica" koju vodi gospođa LEČIĆ. Učiteljski zbor se protivi postojanju takvog zavoda i zaključuje da se od uprave trgovišta traži da ispita da li postoji osnova za rad takve škole. U istom je zapisniku pod točkom 6 podatak, da i u Vojnom Sisku djeluje "privatni zavod gospodičnih HOCHBAUEROVIH" i da mnoga djeca iz Civilnog Siska isti zavod polaze. Iako uprava trgovišta Sisak ne može utjecati na zatvaranje škole, učiteljski zbor smatra kako može upozoriti roditelje da svoju djecu tamo ne šalju. Pod točkom 7 na istoj sjednici raspravlja se o vjeroučitelju židovske vjeroispovijesti "... koji je zloupotrijebio dozvolu ovog zbora da poslije redovne nastave u školskoj zgradi predaje vjeronauk i pored toga podučava i druge predmete i djeci druge vjere te hoće stvoriti "pokutnicu"³⁸.

Prepiska između uprave škola i trgovišta vezana uz "pokutnice" trajala je još tri godine. Razlog zbog kojeg su se učitelji protivili njihovu postojanju je taj, što su se u njima propisani predmeti vrlo površno učili ili potpuno zanemarivali. Osim toga, postojala je opasnost da djevojačka škola u Civilnom Sisku izgubi svoje učenice koje su u velikom broju prelazile u privatnu školu³⁹.

Izgleda da su pokutnice u Sisku nestale nakon donošenja školskog zakona iz 1874. godine, ali su tragovi o privatnom polaganju pojedinih razreda, i to najčešće učenica, ostali i dalje.

3. ŠKOLE U GRADU SISKU OD 1874. DO 1945.

Godina 1874. značajna je u povijesti Siska, jer je došlo do ujedinjenja civilnog i vojnog dijela grada te osnivanja jedinstvene gradske uprave. U vezi s tim došlo je i do preuređenja školstva. Otpisom Zemaljske vlade od 24.IX.1874. ukinuta je u Vojnom Sisku trorazredna učiona i sva ženska mladež obaju dijelova grada prešla je u tu zgradu, dok su svi dječaci nastavu pratili u školskoj zgradi Starog Siska⁴⁰. U gradu od sada postoje samo dvije škole i to glavna učiona djevojačka i glavna učiona djevojačka, koje će do 1876. godine imati zajedničku upravu na čelu s Ivanom Petračom.

Školska zgrada djevojačke škole bila je za sada dovoljna da primi 261 upisanog učenika, dok je zgrada djevojačke škole bila u derutnom stanju, a morala je preuzeti 239 učenica⁴¹. Te školske godine 1874/75, izvan nastave je ostalo još 105 djece

³⁸ PAS, VPŠS, spis br. 22/1870, kut. 1.

³⁹ PAS, VPŠS, zapisnici učiteljskog zbora glavnih učiona od 14. I. 1871. i 12. X. 1871, te spis br. 13/1874, kut. 1.

⁴⁰ Kao bilj. 39, spis br. 38/1874, kut. 1.

⁴¹ Kao bilj. 39, spis br. 42/1874, kut. 1.

obaju spolova koju roditelji nisu slali u školu. Iz popisa te djece⁴² koji je uprava škole poslala gradskom poglavarstvu na uredovanje, vidi se da se radilo o djeci iz Galdova, Novog Siska i susjednih sela, pa je sigurno jedan od razloga nepolaska bila i udaljenost od škole.

3.1. ŠKOLSKI ZAKON iz 1874. godine

Godina 1874. važna je i u povijesti školstva u Hrvatskoj, jer je nakon dugotrajnih rasprava vođenih između predstavnika naprednog učiteljskog pokreta i pristalica stare škole, donesen naš prvi školski zakon koji je dobio potvrdu kralja 14.X. iste godine.

Smatra se da je zakon predstavljao kompromis između traženja naprednog hrvatskog učiteljstva da škola bude svjetovna, i politike vladajućih slojeva, koji su crkvi ostavili utjecaj na školu⁴³.

Tako paragraf 1. ovog zakona glasi:

"Pučkoj školi je zadaća da djecu religiozno i ćudoredno odgaja, duševne im i tjelesne sile razvija, te ih u potrebitom za građanski život općem znanju i umijenju podučava"⁴⁴.

Dalje se, prema Zakonu, pučke škole dijele na **opće pučke škole** i na **građanske**. Učevne osnove (programe) i školske knjige propisivala je Zemaljska vlada, a knjige za vjeronauk predlagala je crkvena vlast.

Uprava i nadzor nad školama bila je od sada u svjetovnim rukama, dok je nastavu vjeronauka samostalno organizirala i nadzirala crkva. Svaka je školska općina morala imati općinski školski odbor, a članovi su mu bili općinski načelnik, župnik, ravnajući učitelj i dva do tri člana školske općine.

Stručni nadzor nad školama bio je povjeren županijskim i mjesnim školskim nadzornicima. Vrhovnu upravu i nadzor imala je Zemaljska vlada koja je preko strukovnih organa rješavala sva didaktičko-pedagogijska i disciplinarna pitanja škola.

3.2. OPĆA PUČKA ŠKOLA (dječačka)

Novim se školskim zakonom ustanovljuje opća pučka obrazovanost, pa se zato škole i zovu "opće pučke učione". Obuhvaćaju četiri razreda te se ukida razlika između trivijalnih i glavnih učiona. Uče se ovi predmeti: nauk vjere, materinski jezik,

⁴² Kao bilj. 41.

⁴³ Stota obljetnica II. općehrvatske učiteljske skupštine, Zagreb 1976, str. 101.

⁴⁴ AC, Građa..., Zagreb 1911, knj. VI, str. 435.

računstvo, te zemljopis, povijest, fizika i prirodopis na temelju čitanke, zatim krasopis, geometričko oblikoslovlje, pjevanje, gimnastika i praktične upute u gospodarstvu. Za djevojčice su još propisana ručna djela i kućanstvo⁴⁵.

3.3. GRAĐANSKA ŠKOLA (od 1874. do 1888)

Još prije stupanja na snagu prvog školskog zakona, u Sisku je Odlukom gradskog zastupstva od 17.X.1874. godine otvoren V. odnosno I. razred građanske škole "... neodvisno od ravnateljstva ovdašnjih glavnih učiona...", kako je u obavijesti gradskog poglavarstva školi naznačeno⁴⁶.

Tada je nastao spor između glavne učione i gradske uprave⁴⁷ koji je riješen posredstvom Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu. Izdana je naredba gradskom poglavarstvu 8.I.1875.⁴⁸ u kojoj je rečeno da se V. odnosno I. razred građanske škole u Sisku ima smatrati privatnim odnosno pripravnim za VI. razred, za čije se otvaranje treba raspisati natječaj za popunjavanje učiteljskih mjesta. To je i učinjeno, pa je školske godine 1875/76. škola dobila pravo javnosti i počela s radom pod nazivom "**Građanska i snjom spojena obća pučka dječaćka učiona u Sisku**".

Na takav način otvaranja građanske škole, gradska uprava u Sisku odlučila se zbog toga, što je spajanjem pučkih škola Civilnog i Vojnog Siska trebala riješiti zaposlenje dvojice učitelja (Julija **HACKENSCHMITDTHA** i Skendera **KRANJCA**) koji su ostali bez razreda. Oni su predviđeni za predavače u građanskoj školi.

Iako je škola bila dječaćka, po odobrenju Zemaljske vlade⁴⁹ mogle su je polaziti i djevojčice koje su s dobrim uspjehom završile IV. razred. Građanska je škola u Sisku bila prva takva škola u Civilnoj Hrvatskoj⁵⁰. Svrha građanske škole bila je da djeca koja ne krenu na "viša učilišta" nastave "nauk pučkih škola s obzirom na obrt, trgovinu i umno gospodarstvo"⁵¹. Tako je, ne samo Sišćanima, nego i okolnim mjestima, pružena prilika da školuju svoju djecu uz manje troškove u građanskoj školi⁵².

Prateći popise djece kroz godišnja izvješća građanske škole, može se zaključiti da je veći broj polaznika te škole bio ne samo iz okolnih mjesta, nego i iz drugih dijelova Hrvatske (Dugo Selo, Gospić, Zagreb, Varaždin, Kutina, Petrinja, i dr.).

⁴⁵ Kao bilj. 9, str. 165.

⁴⁶ PAS, fond VPŠS, spis br. 43/1874, kut. 1.

⁴⁷ Kao bilj. 46, spis br. 44/1874, kut. 1.

⁴⁸ Kao bilj. 46, spis br. 13/1875, kut. 1.

⁴⁹ Kao bilj. 46, spis br. 59/1875, kut. 1.

⁵⁰ AC, Grada..., Zagreb 1911, knj. VII, str. 16.

⁵¹ Kao bilj. 50, str. 17.

⁵² Godišnje izvješće..., 1875/76.

Broj učenika 1875/76. bio je 21, da bi se stalno povećavao, pa je 1885/86. bilo već 82, 1895/96. 121, 1905/06. 161, a pri kraju postojanja škole 1917/18. taj broj iznosio je 270 učenika⁵³.

Naukovna osnova (program), po kojoj se radilo na građanskim školama, done-sena je 24.VIII.1875⁵⁴. Nastavni predmeti koji su se predavali školske godine 1875/76. na građanskoj školi u Sisku bili su: vjeronauk, hrvatski jezik, njemački jezik, zemljopis i povijest, prirodopis, prirodoslovlje (fizika), gospodarstvo i obrt-slovlje, računstvo, geometrija i geometrijsko risanje, prostoručno risanje, krasopis, pjevanje i tjelovježba, te ručni rad za djevojčice⁵⁵.

Kasnije će program biti izmijenjen kad škola prvo bude dobila trgovački smjer (1890), a zatim realni smjer (1894).

3.3.1. UPRAVITELJEVANJE ANTUNA CUVAJA NA GRAĐANSKOJ ŠKOLI

Godine 1875. na školu je došao Antun CUVAJ, kao stručnjak za matematiku i tehničku struku, da bi već 1876.⁵⁶ postao ravnajući učitelj građanske i s njom spojene opće pučke dječjačke škole. Na tom mjestu ostao je do 1887. godine kad je imenovan zemaljskim školskim nadzornikom za pučke škole.

Cuvajev boravak u Sisku snažno je utjecao na razvoj prosvjete i odgoja mladih Sišćana. Kao svestrano obrazovan čovjek nastojao je modernizirati školu i približiti je građanima. Organizirao je razne tečajeve i izložbe dječjih radova čime je cijeli grad pridobio uz školu. Sam se istovremeno bavio teorijom i praksom nastave. Napisao je brojne udžbenike, sastavljao naukovne osnove (programe) za pučke, šegrtske i produžne škole. Godine 1876. dobio je od gradskog zastupstva 50 forinti za osniva-nje **školske knjižnice**⁵⁷. Veći dio novca upotrijebio je za nabavu knjiga za učiteljsku knjižnicu, a manji za dačku. Gradski školski odbor⁵⁸ dao je odobrenje za takvu

⁵³ Podaci o broju školske djece na kraju godine 1875/76, 1885/86, 1895/96, 1905/06. uzeti iz godišnjih izvješća tih godina, a za 1917/18. iz fonda VPŠS, Ispitno izvješće te godine.

⁵⁴ AC, Građa..., Zagreb 1911, knj. VII, str. 17.

⁵⁵ Godišnje izvješće građanske..., 1875/76.

⁵⁶ PAS, VPŠS, spis br. 98/1876, kut. 2.

⁵⁷ Kao bilj. 56, spis br. 97/1876, kut. 2.

⁵⁸ Gradski školski odbor, osnovan 1876. godine, bio je sastavljen od predstavnika političke uprave koju je zastupao gradonačelnik Lovrić, školskog nadzornika, poznatog sisačkog odvjetnika i dobrotvora škole Vilima Egersdorfera, ravnatelja škole I. Petrača te župnika D. Koniga, rabina Ž. Singera i paroha petrinjskog R. Kukića, liječnika dr. A. Gučija i predstavnika školske općine, kao i videnijih trgovaca, obrtnika i posjednika. Odbor je predlagao učitelje u smislu zakona, brinuo o materijalnom stanju škole, tražio pomoć od viših organa vlasti kad je to trebalo, upravljao školskom blagajnom i vodio brigu o marljivom polasku škole.

raspodjelu novca i tražio odmah da se nabavljene knjige katalogiziraju i jedan primjerak kataloga pošalje Odboru⁵⁹.

Iz tog se vidi ozbiljnost i briga koju su građani u odboru pokazivali već na početku stvaranja knjižnice koja će svake godine od grada dobivati određen iznos novca i na taj se način popunjavati. Godine 1878. učiteljska knjižnica već ima 314 djela i 387 svezaka, a đачka 8 djela i 12 svezaka,⁶⁰ a prima i pet časopisa⁶¹. Prvi je knjižničar bio učitelj Ivan **KIŠ**⁶², Sišćanin, koji je na općoj pučkoj školi dječjačkoj bio od 1876. do 1882. U jednom spisu Više pučke škole u Sisku⁶³ nalazi se podatak da je u Sisku od 1861. godine postojala knjižnica koja je služila "za produžnu naobrazbu pučkih učitelja", a utemeljio ju je sisački župnik **ŠLOJZNIG** darovavši joj 40 djela. Knjižnica se od 1862. popunjavala tako što je, prema zaključku učiteljskog sastanka od 11.XII.1862, svaki učitelj godišnje davao po jednu forintu za nabavu knjiga, a školska općina 23 i po forinte. Ta je knjižnica kasnije ušla u sastav knjižnice Učiteljskog društva podžupanije sisačke⁶⁴.

Početakom 1877. godine Cuvaj je, u ime škole, zatražio od Ravnateljstva za meteorološka opažanja u Pešti dozvolu za postavljanje **meteorološke postaje** u Sisku, budući da u blizini takve postaje nije bilo. Tražio je jedino da mu se pošalje sva potrebna aparatura⁶⁵. Budući da su potrebni instrumenti stigli, a općina preuzela brigu oko troškova postaje, Cuvaj je 1.XII.1877. godine započeo voditi sva moguća meteorološka opažanja i istraživanja⁶⁶. Iste 1877. godine Cuvaj je u svoje slobodno vrijeme na školi besplatno predavao **stenografiju** za što je dobio dozvolu od Zemaljske vlade⁶⁷.

Satove **latinskog jezika**⁶⁸ na građanskoj školi predavao je 1878. godine učitelj Dragutin **ŠUŠNJAK**, koji je za to dobivao određenu nagradu roditelja. Sudeći po sačuvanim spisima, u kojima se sljedećih godina latinski jezik više ne spominje, pretpostavlja se da se dalje nije predavao, jer nije imao dozvolu Zemaljske vlade.

U skladu sa svojim stajalištem, da suvremena škola osim teoretske naobrazbe djeci mora pružiti i praktična znanja potrebna u svakidašnjem životu, Cuvaj je

⁵⁹ PAS, VPŠS, spis br. 109/1876, kut. 2.

⁶⁰ Kao bilj. 59, spis br. 132/1878, kut. 2.

⁶¹ Kao bilj. 59, spis br. 4/1878, kut. 2.

⁶² Kao bilj. 59, spis br. 39/1877, kut. 2.

⁶³ Kao bilj. 59, spis br. 53/1877, kut. 2.

⁶⁴ Kao bilj. 59, spis br. 123/1877, kut. 2.

⁶⁵ Kao bilj. 59, spis br. 9/1877, kut. 2.

⁶⁶ Godišnje izvješće..., 1877/78. str. 6 i 7.

⁶⁷ Kao bilj. 59, spis br. 156/1877, kut. 2.

⁶⁸ Kao bilj. 59, spis br. 28/1878, kut. 2.

osnovao **školsku radionicu**⁶⁹, koju su od 1879. do 1880, neobavezno pohađali dječaci, koji su imali smisla za praktičan rad (obrada papira, pletenje slamom, modeliranje, rezbarenje, tokarstvo i dr.). "Glavna je svrha školske radionice sisačke svakako uzgoj k radu uobće" – kaže Cuvaj u navedenom djelu. Osim toga, učitelj može pratiti sklonosti djeteta i njima rukovoditi. Konačno, Cuvaj je smatrao da će rad, prije ili kasnije, biti uveden u red predmeta koji će se učiti u pučkoj školi.

Zanimanje djece i roditelja bilo je znatno, jer se broj djece svake godine u radionici povećavao. Dječaci su dolazili po tri sata tjedno i prema programu,⁷⁰ što ga je Cuvaj sam izradio, dobivali poduku o raznim materijalima i rukovanju alatima da bi nakon toga samostalno, prema svojim sklonostima, izrađivali razne predmete. Materijal za obradu i oruđe za rad su učenici sami donosili u radionicu, a za one koji ga nisu imali, postarala se gradska uprava. Radovi iz te radionice izlagani su i na međunarodnim izložbama te dobili više priznanja (Gorlitz 1884, Karlin 1886, Budimpešta 1887)⁷¹.

Cuvaj se zalagao da predstavnik Zemaljske vlade, odjela za bogoštovlje i nastavu, dođe u Sisak i da se uvjeri u korisnost i uspješnost takve djelatnosti pri školi, kako bi mogao utjecati na njihovo organiziranje i drugdje u zemlji⁷². Školska radionica prestala je radom nakon Cuvajeva odlaska iz Siska⁷³.

Godine 1882. Cuvaj je pokrenuo i otvaranje "**javne risaone**"⁷⁴ pri školi, u koju bi učenici, zatim šegrti i kalfe, a možda i majstori, dobrovoljno dolazili u večernjim satima na usavršavanje znanja u crtanju. Obrtna zadruga u Sisku zainteresirala se za risaonu i priložila određeni iznos novca te je nabavljeno 12 risarskih stolova i druge opreme da bi pri kraju 1882. godine risaona počela radom⁷⁵. Kasnije, 1886. godine otvorena je i šegrtska škola u Sisku kojoj je, do svog odlaska u Zagreb, Cuvaj također bio upravitelj.

⁶⁹ Početak rada školske radionice u raznim se izvorima različito datira. Tako u Hrvatskoj enciklopediji, sv. IV, Zagreb 1942, str. 158 stoji, da je radionica počela 1. X. 1881. U spisima građanske odnosno više pučke škole u Sisku u toj godini nema podataka o tome, ali se zahtjevi za otvaranje radionice pojavljuju još od godine 1878.

Sam A. Cuvaj u svojoj knjižici "Školska radionica sisačka", Sisak 1883/84. kaže da te godine radionica slavi svoju prvu petogodišnjicu.

⁷⁰ Navedeno djelo A. Cuvaja u bilj. 69.

⁷¹ Hrvatski školski muzej i njegov postanak i uređenje, Zagreb 1902, Naklada Hrvatskog pedagoško-književnog zbora.

⁷² PAS, VPŠS, spis br. 94/1883, kut. 4.

⁷³ Kao bilj. 72, spis br. 21/1891, kut. 6.

⁷⁴ PAS, Gradski školski odbor (dalje GŠO), spis br. 31/1882, kut. 3.

⁷⁵ Kao bilj. 74, spis br. 56/1883, kut. 3.

Godišnje izvješće..., 1882/83.

Ovdje su nabrojani samo najznačajniji uspjesi ravnatelja Antuna Cuvaja kojeg su Siščani cijenili i pomagali mu da škola u njegovo vrijeme postane središte okupljanja građana i unapređivanja ne samo odgoja i prosvjete, nego i kulture uopće.

Prigodom proslave 25. godišnjice nadzornikovanja Cuvajeva 1912. godine, jedan je Siščanin, pišući članak o tome, rekao da su Siščani bili ponosni na svog učitelja koji je bio čovjek daleka pogleda, fanatik rada koji je uspio pridobiti cijeli grad uz školu⁷⁶.

3.4. ŠKOLSKI ZAKON IZ 1888. GODINE I PREUSTROJSTVO

GRAĐANSKE ŠKOLE

"Mažuranićev zakon iz 1874. godine", kako su ga učitelji zvali, bio je na snazi do 1888. godine kada je 31.X. potvrđen novi školski zakon, tzv. "**Khuenov zakon**", donesen povodom priključenja Vojne krajine Civilnoj Hrvatskoj. Taj je zakon trebao ujednačiti školski sustav na cijelom teritoriju Hrvatske i uvesti promjene u skladu s Khuenovom politikom. Položaj se učitelja od tada pogoršao, jer su izgubili neka prava koja su po ranijem zakonu imali (uživanje školske zemlje osim vrta, odlazak u mirovinu tek nakon 40 godina službovanja, učiteljice udajom ostajale bez prava na dalju učiteljsku službu i dr.). Ukinuta je i samostalnost školskih nadzornika koji su sada postali samo činovnici viših vlasti, a crkva je dobila veći utjecaj na školu⁷⁷.

Na osnovi toga zakona pučke se škole dijele na **niže** i **više**, pa se u Sisku umjesto dosadašnjih općih pučkih škola govori o nižim pučkim školama koje rade po starom programu, dok građanska dobiva naziv **viša pučka škola**. Ta bi škola trebala biti drugačije organizirana od dosadašnje građanske škole koja je više njegovala opću naobrazbu. Sada bi se više trebalo obazirati na zahtjeve praktičnog života, s obzirom na obrt, trgovinu i gopodarstvo⁷⁸. Međutim, sudeći po godišnjim izvješćima 1888/89–1892/93. na višoj pučkoj školi u Sisku predavali su se isti predmeti kao i u građanskoj. Tek školske godine 1892/93. uvodi se novi predmet zakonslavlje (poznavanje zakona), a 1893/94. počinje raditi po programu više pučke škole trgovačkog smjera. Uvode se stručni predmeti: komptoarne radnje i trgovačka terminologija⁷⁹.

Uskoro se pokazalo da se samo mali broj učenika kasnije posvećivao trgovačkom zvanju, pa je građanstvo Siska tražilo ukidanje više pučke škole i osnivanje neke

⁷⁶ Hrvatski učiteljski dom, br. 11, god. V.

⁷⁷ Dr. D. Franković, Povijest školstva i pedagogije, Zagreb 1958, str. 172–175.

⁷⁸ Godišnje izvješće Više pučke škole..., 1888/89.

⁷⁹ Kao bilj. 78, 1893/1894.

prave srednje škole. Problem je bio u tome, što su učenici koji su htjeli nastaviti obrazovanje u nekim drugim školama, morali polagati prijemne ispite, pa čak i oni koji su htjeli prijeći u višu trgovačku školu u Zagreb. Gradsko zastupstvo poslalo je zato zahtjev⁸⁰ Zemaljskoj vladi, da se u Sisku osnuje neka srednja škola koja bi koristila "... ne samo nižim slojevima građanstva, nego i sveukupnom pučanstvu ovoga grada". U okviru citiranog spisa nalazi se i pismo gradskog načelnika Franje **LOVRIĆA** banu, s molbom da se ukine viša pučka škola i uvede realna gimnazija. Do toga tada nije došlo, ali je 30. VIII. 1894. godine naredbom Zemaljske vlade škola dobila realan smjer, tj. radila je po propisima niže realne gimnazije. Učenici V. i VI. razreda više pučke škole mogli su prelaziti u srednje škole na osnovi svojih svjedožbi, dok su oni iz VII. i VIII. razreda morali polagati prijemni ispit. Viša pučka škola u Sisku postojala je do 1920. godine kad je naredbom Zemaljske vlade, Povjereništva za bogoštovlje i nastavu ukinut njezin VIII. razred, a stvoren IV. razred Privremene male realne gimnazije u Sisku⁸¹.

3.5. DJEVOJAČKA ŠKOLA (niža)

Nakon ujedinjenja Siska 1874. godine opća pučka škola djevojačka preselila je u školsku zgradu u Novom Sisku. Uprava je prvo bila zajednička s dječjačkom školom, a 1876. godine je odijeljena, a za upravitelja je postavljen Ivan Petrač koji će na toj dužnosti ostati do 1889. godine, kada je umirovljen nakon 32 godine službovanja u Sisku. Školska je zgrada bila stara jednokatnica, vlasništvo državnog erara, koja nije odgovarala ni pedagoškim ni zdravstvenim uvjetima. Imala je svega četiri učionice u kojima je nastavu polazilo 1875/76. godine oko 200 učenica, da bi godine 1886. bile već 293 učenice. Tada su unajmljene privatne prostorije blizu škole u koje su smještene paralelke za I. i II. razred. Godine 1891/92. općina je dogradila staru školsku zgradu čime je dobiven prostor za još dvije učionice, ali je broj djece tada već prešao brojku od 300, pa će pomanjkanje prostora i u buduće biti glavni problem škole⁸².

Djevojačka je škola radila po istom programu kao i dječjačka, a i školski je odbor bio zajednički za sve škole u gradu i vodio brigu oko njihova napretka. Polazak učenica kao i uspjeh u to vrijeme bio je dosta povoljan s obzirom na polaznice iz samoga grada Siska, dok je slabiji bio za učenice iz okolnih sela.

Nakon Ivana Petrača, 1889. godine ravnateljicom te škole postala je Katarina **FRITZ**, koja je na djevojačku školu došla 1883. godine umjesto Silvine Sojka.

⁸⁰ HDA, Zemaljska vlada, Odjel za bogoštovlje i nastavu u Zagrebu, spis br. IV, 1894/127.

⁸¹ HDA, Zemaljska vlada, Povjereništvo za prosvjetu i vjere u Zagrebu, spis br. XI, 1920/120.

⁸² PAS, Spomenica djevojačke škole u Sisku 1880–1895.

Ostala je na tom mjestu do 1894/95. godine kada je u istom svojstvu premještena na jednu školu u Zagreb⁸³.

Niža pučka djevojačka škola u Sisku postojala je kao samostalna škola sve do 1926. godine, kad je na osnovi odredbe Ministarstva prosvjete, zajedno s nižom dječaćkom školom prerasla u Državnu osnovnu školu Sisak Stari⁸⁴.

3.6. ŠEGRTSKA ŠKOLA

Šegrtska škola u Sisku počela je radom 9.X.1886. godine, na temelju naredbe Zemaljske vlade od 30.V.1886. godine, br. 9485 i Obrtnog zakona iz 1884. godine⁸⁵.

Još mnogo ranije sisački su naučnici išli prvo u **nedjeljne učione** (od 1869), a zatim u **opetovnicu** (od 1876) koja je bila otvorena uz dječaćku pučku školu⁸⁶. Iako su opetovnicu prema zakonu iz 1874. godine morali pohađati svi oni koji nakon završenog IV. razreda pučke škole nisu nastavljali dalje školovanje, polazak je bio vrlo nemaran što se vidi iz postojećih spisa škole. Veliki su problemi bili i potpuno nepismeni šegrti, za koje je jedno vrijeme (1879) postojala i tzv. **pripravljaonica** gdje su učili čitati i pisati. Godinama je uprava škole preko gradskog školskog odbora nastojala utjecati na gradsku upravu da postupi prema zakonu i prisili roditelje i majstore da djecu šalju u školu, ali bez većeg uspjeha.

Obrtni zakon iz 1884. godine tražio je veće obrazovanje za obrtnički i trgovački podmladak. Tako je paragraf 80 tog zakona određivao da se u mjestu gdje ima više od 50 šegrtova mora otvoriti šegrtska škola. Kako je u Sisku već 1885. godine bilo 85 prijavljenih šegrtova⁸⁷, to je uprava građanske i s njom spojene opće pučke dječaćke škole predložila Zemaljskoj vladi osnivanje šegrtske škole, koja je sljedeće godine i otvorena. Nastava se odvijala u zgradi građanske škole ponedjeljkom i srijedom od 18 do 20 sati i nedjeljom od 14 do 18 sati. Prema Obrtnom zakonu iz 1884. godine šegrt je bio obvezan ići u školu sve dok mu traje naukovanje u zanatu. U školi je otvoren niži i viši odjel. U niži odjel upisivao se onaj šegrt koji nije završio pučku školu, ali je znao čitati, pisati i računati ili onaj koji je završio pučku školu, ali više od dvije godine nije pohađao nikakvu drugu školu. Viši odjel imao je tri razreda i trajao je tri godine. U njegov se prvi razred mogao upisati šegrt koji je završio pučku školu ili koji viši razred neke druge škole. Od polaska šegrtske škole mogli su biti

⁸³ Godišnje izvješće niže pučke djevojačke škole u Sisku, 1894/95.

⁸⁴ PAS, Spomenica niže pučke dječaćke škole u Sisku, 1899/1948, poglavlje 1925/26.

⁸⁵ Godišnje izvješće građanske..., 1886/87, str. 2.

⁸⁶ PAS, VPŠS, spis br. 97/1876, kut. 2.

⁸⁷ PAS, GŠO, spis br. 18/1885, kut. 3.

oslobođeni oni šegrta koji su završili višu pučku školu, trgovačku ili obrtnu. Ipak su i oni morali svladati nastavu stručnog risanja, knjigovodstva i poslovnih sastavaka.

Na sisačkoj šegrtskoj školi već prve godine je bilo upisano 108 šegrta od čega je u višem odjelu bilo 26 trgovačkih naučnika koji su nastavu risanja i drugih stručnih predmeta odijeljeno slušali⁸⁸. Kasnije je na školi organiziran poseban trgovački odjel. Predmeti koji su se predavali 1886/87. godine bili su: čitanje, sastavljanje i pisanje, računstvo i mjerstvo, a za trgovce još i trgovačko pravo, trgovačko računstvo i roboznanstvo. Vjeronauk je bio obavezan predmet za sve⁸⁹.

Kasnije, kako su se otvarali pojedini razredi u višem odjelu, dodavani su povijest, zemljopis, fizika, te obrtničko knjigovodstvo i zakonarstvo⁹⁰. Predavači su u početku bili učitelji građanske i dječjačke pučke škole, a kasnije gimnazijski profesori kao i poznatiji obrtnici. Dok je postojala građanska, odnosno viša pučka škola, upravu šegrtske škole vodio je ravnatelj tih škola.

Nadzor nad školom u početku je imalo posebno povjerenstvo sastavljeno od predstavnika škole i građana te viđenijih ljudi iz područja trgovine i obrta⁹¹. Od 1909. godine školu nadziru gradsko poglavarstvo, gradski školski odbor, Sisačka obrtna zadruha te sisačko obrtničko radničko društvo "SLOGA"⁹². Svi su oni često posjećivali školu i materijalno je pomagali. Prateći godišnja izvješća škole može se zaključiti, da polazak i napredak škole nije uvijek bio uspješan, ali je bilo školskih godina kada se u izvješćima bilježi i dobar uspjeh (školske godine 1888/89, 1891/92, 1905/06, 1907/08). Šegrtska je škola kasnije više puta mijenjala ime, pa se od 1928. godine zvala **zanatsko trgovačka** i bila pod kompetencijom Ministarstva trgovine i industrije⁹³, od 1935/36. godine je **stručno-produžna škola** na osnovi naredbe Ministarstva trgovine i industrije od 21.I.1935. godine. Brigu o školi vode od tada Gradski školski odbor i Udruženje zanatlija Sisak⁹⁴. Škola postoji i u vrijeme NDH, a polazile su je i djevojčice.

3.7. GLAZBENA ŠKOLA I S NJOM SPOJENA ŽENSKA STRUČNA ŠKOLA

O potrebi osnivanja ženske stručne škole u Sisku raspravljalo se još 1890. godine povodom određivanja smjera više pučke škole. Tada je Zemaljska vlada

⁸⁸ Godišnje izvješće građanske..., 1886/87, str. 17, 21.

⁸⁹ Kao bilj. 88.

⁹⁰ Kao bilj. 88, 1888/89, str. 44.

⁹¹ Godišnje izvješće šegrtske..., 1886/87, str. 22.

⁹² Kao bilj. 91, 1909/10, str. 71.

⁹³ Kao bilj. 84, poglavlje 1927/28.

⁹⁴ Kao bilj. 84, poglavlje 1935/36.

postavila pitanje Gradskom školskom odboru "... da li će biti potrebe za djevojke urediti malu žensku obrtnu školu"⁹⁵. Gradsko je zastupstvo na svojoj sjednici od 28.VIII.1890. jednoglasno zaključilo da se u Sisku takva škola osnuje⁹⁶ te je u tu svrhu školske godine 1893/94. u Zagreb poslana na žensku stručnu školu učiteljica Marija **GUČI** da se "... što bolje upozna s modernim tehnikama pri ručnim radnjama"⁹⁷. Četiri sata ženskog ručnog rada na višoj pučkoj školi umjesto M. Guči, preuzela je učiteljica niže djevojačke škole Katarina **FRITZ**⁹⁸. Kako se Marija Guči razboljela, do otvaranja ženske stručne škole nije došlo u školskoj godini 1894/95. nego tek sljedeće godine.

U međuvremenu je u svibnju 1895. godine na sisačkoj višoj pučkoj školi odobreno mjesto učiteljice za francuski jezik i glazbu, kako bi se djevojkama koje završe višu pučku školu omogućio prijelaz u gornje razrede liceja. Završivši licej, djevojke su mogle stupiti u službu kao javne učiteljice ili privatne odgajateljice.

Učiteljica za glazbu i francuski jezik i kandidatkinja za ženske stručne škole Hermina **VIKTORIN** iz Zagreba dodijeljena je višoj pučkoj školi u Sisku kao prava učiteljica za glazbu kao glavni, i francuski jezik kao uzgredni predmet⁹⁹. Budući da se na otvaranje ženske stručne škole mislilo već duže vremena, sada kada je u Sisak došla učiteljica takvog obrazovanja i stručnosti kao Hermina Viktorin, moglo se konačno prijeći organizaciji ne samo ženske stručne nego i glazbene škole. Da je s time i viša vlast bila suglasna, dokazuje dopis Kraljevske županijske oblasti u Zagrebu u kojem se Gradskom poglavarstvu u Sisku nalaže da se "... u mjestu bez svakog daljeg odlaganja pobrine za potrebne prostorije za jednu i drugu školu"¹⁰⁰ (misli se na žensku stručnu i glasoviračku – op. NK). U istom se dokumentu također nalaže nabava najmanje dva glasovira, od kojih jedan mora biti potpuno nov, dok drugi može biti i rabljen.

Za žensku stručnu školu preporučuje se poseban namještaj, za koji se kaže da bi trebao biti kao onaj u zagrebačkoj stručnoj školi. Škole moraju početi 1. rujna 1895. Škola je vjerojatno tada i počela radom, ali ne odmah u svojoj zgradi koja je kupljena tek krajem 1895¹⁰¹, a u nju preseljena 11.IV.1896.¹⁰²

⁹⁵ PAS, GŠO, spis br. 63/1890, kut. 4.

⁹⁶ Godišnje izvješće..., 1894/95, str. 5.

⁹⁷ Kao bilj. 95, spis br. 83/1893.

⁹⁸ Kao bilj. 95, spis br. 97/1893.

⁹⁹ Kao bilj. 95, spis br. 24/1895.

¹⁰⁰ Kao bilj. 95, spis br. 42/1895.

¹⁰¹ Kao bilj. 95, spis br. 79/1895.

¹⁰² Kao bilj. 95, spis br. 21/1896.

Zgrada je bila vlasništvo Sisačke veresione banke "... nova i od solidnog materijala građena..."¹⁰³ Iz spisa je dalje vidljivo da se nalazi na gradskoj promena-di¹⁰⁴, da se sastoji od prizemlja s osam prostorija i nusprostorija i kata s jednakim rasporedom prostora, što je omogućilo odijeljeni smještaj ženske stručne od glazbene škole. Budući da škola odmah nije počela u toj zgradi, pretpostavlja se da su radene neke adaptacije koje su za tri mjeseca bile dovršene. Na kraju 1895. već je učiteljica više pučke škole Hermina Viktorin odlukom Zemaljske vlade imenovana ravnateljicom glazbene i s njom spojene ženske stručne škole¹⁰⁵.

U 1896. godini na školi su, osim ravnateljice koja drži nastavu glasovira i pjevanja, još dvije učiteljice za ženske stručne škole, Marija **ĆUPOVIĆ** i kratko vrijeme Blondina **DEŽMAN** iz ženske stručne škole u Karlovcu, koja će u trećem mjesecu 1896. biti premještena natrag u Karlovac, a na njezino mjesto postavljena Ernestina **HARTMAN** iz Ogulina¹⁰⁶.

Ravnateljica je plaću dobivala iz gradske blagajne, a ostale dvije učiteljice iz zemaljskih sredstava odnosno od Zemaljske vlade. Škole su radile prema statutu koji je Zemaljska vlada propisala još 21.VI.1894. godine¹⁰⁷.

Kasnije (u VIII. mjesecu 1899) je škola od viših vlasti dobila zadaću¹⁰⁸ da izradi novi zajednički statut i predloži ga na potvrdu. Izradene su tri verzije statuta o kojima se na sjednicama Gradskog školskog odbora raspravljalo i konačno je na sjednici od 26.X.1899. prihvaćen statut kojeg je sastavio tadašnji školski nadzornik Josip **MAR-KOVIĆ**¹⁰⁹. Statut je bio zajednički za obje škole, a u paragrafu 2 istaknuta je svrha škola: **glazbenoj** "... da pobuđuje i podržaje u ženske mladeži osjećaj za glazbu, te da tu mladež u glazbi što bolje naobrazuje", a **stručnoj** "... da djevojke 1. osposobi za samostalnu privredu vlastitim radom i 2. pripravi za praktični život u kući".

Za učiteljicu glazbe, prema statutu, potreban je bio ispit o vještini u glasoviranju, kao i ispit iz francuskog jezika, a za učiteljicu na ženskoj stručnoj školi položen ispit na Kraljevskoj zemaljskoj stručnoj školi u Zagrebu. Svaka od učiteljica prvo se postavlja privremeno. Učiteljicu glazbene škole imenuje Zemaljska vlada na prijedlog Gradskog školskog odbora, kao i druge učiteljice nižih pučkih škola, a učiteljice na stručnoj školi samo Zemaljska vlada koja ih i plaća.

¹⁰³ Kao bilj. 101.

¹⁰⁴ Danas je to Šetalište V. Nazora 3.

¹⁰⁵ PAS, GŠO, spis br. 81/1895.

¹⁰⁶ Kao bilj. 105, spis br. 1 i 24/1896.

¹⁰⁷ AC, Grada..., Zagreb 1913, knj. X, str. 256.

¹⁰⁸ Kao bilj. 105, spis br. 98/1899, kut. 6.

¹⁰⁹ Kao bilj. 105, spis br. 164/1899, kut. 6.

Gradsko zastupstvo u Sisku sistematiziralo je samo jedno mjesto učiteljice za glasovir i za francuski jezik, pa je učiteljica glasovira bila dužna predavati i 10 sati francuskog jezika tjedno na višoj pučkoj školi.

U glazbenu školu mogle su se upisati učenice koje su završile IV. razred pučke škole s dobrim uspjehom ako su uz to imale i dobar sluh. Upisnina se plaćala 2 forinte, a naukovanje mjesečno 1 forintu unaprijed. Siromašne učenice bile su oslobođene plaćanja naukovine.

Naukovnu osnovu (program), prema tom statutu, trebala je sastaviti učiteljica glasovira i vrijedila bi dotle dok novu ne donese viša vlast. Ženska stručna škola imala je tri odjela, i to:

1. za šivanje rubenine rukom i strojem, te vezenje,
2. za krojačenje,
3. za kitničarenje.

Budući da su na školi bile samo dvije učiteljice, drugi i treći odjel bili su spojeni. Statut je predviđao da se u školu mogu upisati učenice koje su zadovoljavale školskoj dužnosti i navršile bar 12 godina.

U tečaj krojačenja mogle su se upisati one učenice koje su imale najmanje 14 godina i koje su imale dovoljno vještine u šivanju rukom i strojem. Trajanje nauka u pojedinim tečajevima (odjelima) nije bilo stalno određeno nego se ravnalo prema sposobnosti, vještini i postignutom uspjehu učenica, a određivala ga je uprava škole. Cilj naučavanja u pojedinim odjelima bio je da učenice nauče toliko da se mogu kao pomoćne radnice same izdržavati. Svaki odjel predstavljao je jednu radionicu u kojoj su sposobnije učenice mogle ostati do potpunog osamostaljenja u struci. Njima je bilo dozvoljeno polaganje posebnog ispita iz pojedinih vještina da bi mogle otvoriti svoju radionicu. Polaganju strogog ispita (u Zagrebu) mogle su pristupiti samo one učenice koje su četiri godine neprekidno polazile školu i završile je s dobrim uspjehom. One su tada postajale učiteljice na stručnim školama. Naukovna osnova za ženske stručne škole propisana je naredbom Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu od 21.VI.1894. i vrijedila je i za školu u Sisku.

S glazbenom i ženskom stručnom školom u Sisku kao jedinstvenim zavodom upravljala je jedna učiteljica koju je imenovala Zemaljska vlada. Nakon Hermine Viktorin, prve učiteljice glasovira u Sisku i prve ravnateljice te škole, 1898. imenovana je ravnateljicom Marija Čupović¹¹⁰, prava učiteljica za ženske stručne škole, koja će tu dužnost uspješno obavljati više od 10 godina.

Kako arhivsko gradivo te škole nije sačuvano, ne znamo točno ni dokle je škola djelovala, ali se posredno (iz gradiva drugih sisačkih škola) može zaključiti da je

¹¹⁰ Kao bilj. 105, spis br. 141/1898, kut. 5.

postojala i u vrijeme stare Jugoslavije, kada je vjerojatno došlo do razdvajanja glazbene od stručne škole. Za žensku stručnu školu postoji još podatak da je u svibnju 1926. godine "... ponovo otvorena ..." i da je radila u školskoj zgradi u Novom Sisku¹¹¹.

3.8. NIŽA PUČKA ŠKOLA (OBOSPOLNA) U NOVOM SISKU

O otvaranju posebne pučke škole u Novom Sisku počelo se raspravljati 90-ih godina XIX. stoljeća. Naime, kako se broj školske djece stalno povećavao, uprava pučkih škola (djevojačke i dječeačke) bila je prisiljena otvarati paralelne razrede, koji su zbog nedostatnog školskog prostora u postojećoj zgradi Starog Siska s vremenom smješteni u zgradi bivšeg kumpanijskog zapovjedništva u Novom Sisku¹¹².

Godine 1895. Gradski školski odbor je na svojoj sjednici od 11. lipnja zaključio, da se iz matice isključe sve paralelke i od njih stvori samostalna niža pučka škola, za koju bi trebalo osigurati posebnu zgradu, jer je ova u Novom Sisku stara i za školu nepodesna¹¹³. Tada taj zaključak školskog odbora nije dobio podršku viših školskih vlasti, nego tek 1913. godine kada je odlukom Zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu osnovana četverorazredna obospolna škola u Novom Sisku¹¹⁴ i to u staroj zgradi gdje su do tada bile smještene paralelke.

Iako je škola u Novom Sisku službeno osnovana tek 1913, ona se u školskim izvještajima od 1906/07. godine već pojavljuje kao posebna obospolna škola, a ne kao paralelni razredi dječeačke i djevojačke škole Starog Siska. Prema zaključku Gradskog školskog odbora, uprava te škole tada je predana ravnajućem učitelju dječeačke pučke škole¹¹⁵.

Godine 1913. kada je škola zaista postala samostalna, njezin prvi upravitelj postao je Ladislav ŽEPIĆ, koji će na toj dužnosti ostati do svog umirovljenja 1926. godine. Prvi učitelji bili su Stjepan DOBRINIĆ, Dragica MATKOVIĆ i Marica BAKLIŽA, koji su do tada radili u paralelkama te vjeroučitelji Stjepan OSLAKOVIĆ i Matija BLAŽEVIĆ za djecu katoličke vjere, Rodoljub PAJIĆ, petrinjski paroh, za pravoslavne, a dr. Beno HEIZS, kotarski rabin sisački, za djecu židovske vjeroispovijesti¹¹⁶.

¹¹¹ PAS, Spomenica niže pučke obospolne škole u Novom Sisku.

¹¹² PAS, Spomenica niže pučke dječeačke škole u Sisku, 1899/1948.

¹¹³ Godišnje izvješće Više pučke dječeačke škole u Sisku, 1895/96, str. 16.

¹¹⁴ PAS, Spomenica niže pučke obospolne škole u Novom Sisku.

¹¹⁵ Kao bilj. 112.

¹¹⁶ Kao bilj. 114.

U obospolnu školu su išla djeca iz Novog Siska i Capraga do 1921. godine, kada su ova posljednja dobila svoju školu u Capragu. Do 1924/25. godine, na školi su postojala po četiri odjeljenja s ukupno 200 upisanih učenika, te četiri učitelja. Te je godine otvoren V. razred u koji su išla djeca iz Starog i Novog Siska, a predstavljao je prijelaz iz pučke škole u gimnaziju¹¹⁷. Pri toj je školi radila i **opetovnica**, obvezna za svu djecu iz oba dijela grada koja nisu nastavljala dalje školovanje.

Od školske godine 1930/31. u sisačkim školama radilo se po novom školskom **zakonu o narodnim školama** donesenom 5.XII.1929. godine. Po tom je zakonu trebala biti uvedena osmogodišnja školska obveza koja bi se morala ostvarivati preko besplatnih "**narodnih škola**". U stvari se ta obveza svodila uglavnom na pučku školu s četiri razreda iz koje se moglo prijeći u višu narodnu školu, građansku školu ili gimnaziju¹¹⁸.

Za **više narodne škole**, dr. Franković u ranije navedenom djelu kaže, da su postojale samo u nekim većim selima i mjestima gdje nije bilo građanske škole ili gimnazije¹¹⁹. Sisak je, izgleda, u tome bio iznimka, jer je i prije formalnog odobrenja za otvaranje više narodne škole¹²⁰, već 1930. pri državnoj školi Sisak Novi (kako se škola od 1925/26. zvala) otvorio dva razreda više narodne škole s ukupno 94 učenika¹²¹. Nastavu je u početku skraćeno (7 sati tjedno) držao jedan učitelj¹²². Broj se polaznika više narodne škole stalno povećavao, pa je npr. 1934/35. godine već bilo 132 učenika, a sljedeće su otvorena i dva paralelna prva razreda, pa su na školi sada radila tri učitelja.

Kako je školski prostor u Novom Sisku bio previše derutan i skučen, to je odlukom Kraljevske banske uprave od 5.IX.1935. godine¹²³ viša narodna škola iz Siska Novog predana na upravu Državnoj osnovnoj školi Sisak Stari i preseljena u prostorije stare gimnazije koje su pripale ovoj školi.

Godine 1936. školi u Novom Sisku zaprijetila je opasnost da bude potpuno ukinuta, jer je Gradski školski odbor, na čelu s gradonačelnikom Pretnerom, 10.XI.1936. donio zaključak da se škola zbog starosti, trošnosti i ne higijenskih uvjeta zatvori, a djeca rasporede u postojeće razrede škole u Starom Sisku. Općina bi tako uštedjela oko 52.000 dinara koliko ju je stajalo izdvajanje za tu školu.

¹¹⁷ Kao bilj. 114.

¹¹⁸ Dr. D. Franković, Povijest školstva i pedagogije, Zagreb 1958, str. 333.

¹¹⁹ Kao bilj. 118, str. 334.

¹²⁰ Kao bilj. 114.

¹²¹ Kao bilj. 114.

¹²² Kao bilj. 114.

¹²³ Kao bilj. 114.

Taj je zaključak izazvao veliko negodovanje građana, napose Novog Siska, koji su 8.XII.1936. održali protestnu skupštinu i poslali rezoluciju Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine, prosvjetnom odjeljenju i Gradskom poglavarstvu Sisak¹²⁴ da se škola ne zatvori. Protest je uvažen i prema odluci Gradskog poglavarstva u Sisku od 15.VII.1937.¹²⁵ pristupilo se prvoj etapi modernizacije školske zgrade u kojoj je izvršena temeljita izolacija od vlage, uvedeni su vodovod i kanalizacija, te uređen sanitarni čvor. Sljedećih godina zgrada je dalje uređivana tako da i danas služi u školske svrhe.

3.9. DRŽAVNA OSNOVNA ŠKOLA U CAPRAGU

Do 1921. godine djeca iz Capraga polazila su pučku školu u Novom Sisku. Međutim, broj stanovnika u gradu je stalno rastao, pogotovo pojavom novih industrijskih poduzeća koja su zapošljavala veći broj radnika, pa je i broj djece za školu bivao sve veći, a školski prostor sve skućeniji.

U Capragu je krajem XIX. stoljeća otvorena industrija prerade drva koju je 1914. godine kupio M. Drach¹²⁶, a 1921. pretvorena je u akcionarsko društvo koje se specijaliziralo za izradu hrastovih željezničkih pragova i zapošljavalo veći broj radnika (ljeti oko 600, a zimi oko 100)¹²⁷. U nastojanju da riješi životne probleme svojih radnika, ta je tvrtka stupila u pregovore sa sisačkom općinom i ponudila izgradnju školske zgrade kao i stanova za učitelje. Za uzvrat je tražila da joj općina dodijeli zemljište za izgradnju radničkih stanova¹²⁸. Tako je 1921. godine u Capragu podignuta nova školska zgrada s dva odjeljenja, dva učiteljska stana, te potrebne gospodarske zgrade. Trošak izgradnje i opreme škole snosila je tvrtka Drach kojoj je općina dodijelila 10 jutara zemlje za izgradnju radničkih stanova. Osim toga, firma je osiguravala i besplatan stan za učitelje, a općina je davala drva za ogrjev.

Nastava u novoj školi je započela 17.X.1921, a prvi su učitelji bili bračni par **LOGOMERAC**, Đuro i Adela, dok je vjeronauk predavao sisački župnik dr. Janko **BORKOVIĆ**.

Tako je grad Sisak dobio još jednu četverorazrednu pučku školu u koju su išla djeca iz Capraga, Poljana i dijela Pračna, koja su do tada morala ići u udaljeni Novi Sisak. Prve je školske godine upisan 101 učenik, a kasnijih godina taj se broj kretao od 90 do 100 učenika. Na školi su sve do 1945. godine bila zaposlena po dva učitelja

¹²⁴ Kao bilj. 114.

¹²⁵ Kao bilj. 114.

¹²⁶ Dr. Mira Kolar-Dimitrijević, Industrijski razvoj Siska u međuratnom razdoblju s posebnim osvrtom na strukturu i položaj radničke klase, referat na Simpoziju o Sisku, Sisak, lipanj 1971.

¹²⁷ Kao bilj. 126.

¹²⁸ PAS, Spomenica Državne osnovne škole u Capragu.

od kojih je jedan vodio i upravu škole. Dulje su vrijeme na toj školi radili učiteljica Jelka ŠIŠINAČKI (1924–1941) rodom iz Capraga i Josip IVŠIĆ (1925–1940), koji je zatim postao školski nadzornik.

4. ZAKLJUČAK

Školski sustav uspostavljen u vrijeme Austrougarske Monarhije održao se i u razdoblju između dva svjetska rata uz neznatne izmjene i dopune 1929, 1932. i 1942. godine. Promjene su se uglavnom odnosile na ideologijske, odnosno političke ciljeve nastave.

Grad je Sisak u prošlosti posebnu pažnju posvećivao razvoju svoga školstva. Od sredine XIX. i početka XX. stoljeća u Sisku je djelovalo nekoliko škola. Među njima i prva građanska škola u Civilnoj Hrvatskoj koja je u vrijeme upraviteljevanja Antuna Cuvaja (1876–1887) bila kao uzor kasnije osnovanim građanskim školama.

Početkom XX. stoljeća, točnije 1910. godine, polazak djece u školu u zagrebačkoj podžupaniji bio je najuspješniji upravo u gradu Sisku i iznosio je 85,45%, dok je u ostalim dijelovima podžupanije bio znatno niži (u kotaru Dvor na Uni samo 36,98%, Glini 41,36%, Kostajnici 61,66% i Petrinji 66,77%). Polazak djece u kotaru Sisak u isto vrijeme iznosio je 79,37%¹²⁹.

Na bogatoj školskoj tradiciji izgrađenoj do 1945. godine nastavile su rad mnogobrojne današnje pučke i srednje škole u gradu Sisku.

Summary

PUBLIC SCHOOL SYSTEM IN SISAK UNTIL YEAR 1945

This work attempts to give a chronological overview of the data about the beginning of public education in Civil Sisak (midst of 17th century), about the very first teachers and school in 18th and in first half of 19th century, and about the founding of the first complete four-grade school (1869), and other schools in town.

Somewhat larger space has been devoted to the last quarter of 19th century when the big changes in the history of the Croatian school system took place as a consequence of enactment of the first school law in 1874. In the town of Sisak itself, merger of the military and civilian parts of the town take place, and related to that, the reorganisation of school system occurred. Public school merged, civil school is established in 1875 – first of its kind in civil Croatia, in which the 10 year directorship

¹²⁹ PAS, GŠO, spis br. 25/1910, kut. 8.

of Antun Cuvaj has a special significance; also the school of apprenticeship (1886), music school and associated with it, the female professional school (1895) were established.

In 1888 a second school law was enacted on the occasion of merger of Vojna krajina region to the civil Croatia, as an attempt of standardizing the school system in the entire territory of Croatia. Based on this law, instead of previous public school a lower public school was introduced in Sisak, which worked by the old program, and the civic school was transformed to a higher public school oriented towards economy, branching into commerce and general education by the end of its existence in 1920.

This law, with minimal changes and updates (1929, 1931 and 1942), had been in effect between two world wars and also in the period of NDH. The changes were mainly related to the ideological and political objectives of the curriculum.

I made this report on the basis of available literature, archival material stored in Sisak, and partly material from the Croatian State Archives.